

MOTIEJUS VALANČIUS TARP MODERNĖJANČIOS VISUOMENĖS ALTERNATYVŲ

XIX amžius – skirtingiausių idėjų ir kultūrinių orientacijų sankirta. Bendriausia prasme jos galėtų būti įvardytos kaip Apšvieta (antroje amžiaus pusėje – pozityvizmas) ir Romantizmas, atsižvelgiant į jų psichologines prielaidas – kaip racionalumo ir iracionalumo priešprieša. Kaip šias alternatyvas renkasi atskiras asmuo? Nuo ko pasirinkimas priklauso? Greičiausiai lemia ne vienas veiksnys, bet nėra abejonės, jog daug kas priklauso nuo asmens psichikos struktūros. Jeigu tai ryškus ir reikšmingas asmuo, galėtume kalbėti apie jo talento prigimtį. Taip tikėtų kalbėti ir apie Motiejų Valančių. Remiantis Vytauto Kavolio mintimi, jog „istorpsichologas tyrinėja atskiras asmenybes tiek, kiek į atskirą individą galima žiūrėti kaip į svarbių kolektyvinių polinkių reiškęją arba kaip į įnešusį ryškų įnašą tokius polinkius formuojant“¹, Valančius laikytinas vienu iš tokių individų.

Valančiaus reikšmė, įtaka ir veiklos svoris yra akivaizdūs. Jo biografija ganėtinai ištyrinėta, svariai dokumentuota. Ką jau kalbėti apie tai, kad tarp jo gyvenimo tyrinėtojų tokios iškilios asmenybės kaip Juozas Tumas-Vaižgantas, Antanas Alekna, Vaclovas Biržiška, dabar prie jų prisijungia Vytautas Merkys, esmingai papildęs ir patikslinęs Valančiaus gyvenimo vaizdą. Jo monografija *Motiejus Valančius* („Mintis“, 1999), paremta nuodugniomis archyvinių ir kitokių šaltinių studijomis, atveria naujų erdvių interpretacijoms ir įžvalgoms.

V. Merkys, apibendrindamas didžiojo žemaičio veiklą, nusako jį stovėjus tarp katalikiškojo universalizmo ir lietuviškojo tautiškumo. Tai iš tikrųjų svarbios, net esminės jo reikšimosi paradigmos, bet jos neišsemia kitokių charakteristikų galimybės. Pasižvalgyti gundo įvairios perspektyvos, o šiuokart ketinama paieškoti kai kurių mentaliteto savybių, atsiskleidžiančių politikos ir literatūros sferose.

Valančiaus atveju ryšys tarp politikos ir literatūros tarsi ir nebūtų akivaizdus, nebent turėtume mintyje Valančiaus religinius politinius tekstus. Tačiau ne apie juos čia kalbama, o apie tam tikrus asmenybės modelio bruožus, kurie pasireiškia ir politinio, ir literatūrinio mąstymo plotmėje, kai iš alternatyvų, kurias siūlo istorinės aplinkybės, pasirenkama artimesnė prigimties sandarai. Neišleidžiant iš akių tokiame požiūryje glūdinčių schematizmo ir supaprastinimo pavojų, jos vis dėlto praskleidžia ir vieną kitą realių dalykų įžvalgą.

Pažvelgus į politinės veiklos sferą matyti, kad Lietuvos politikoje XIX a. dominuoja romantinis sukilimo pradas, žūtbutinio pasipriešinimo nuostata. Visi sukilimai buvo pralaimėti, bet svarbiu ir moralinę vertę turinčiu buvo laikomas nesusitaikymas, nenusilenkimo ryžtis, beatodairiška rizika, nepaisanti galimų karčių padarinių. Tvirtai tikėta, jog pasipriešinimas neteisybei metafizinėje amžinybės plotmėje negali būti bevertis ir galų gale, kad ir tolimiausioje ateityje, atneša palaimingą vaisių. Sukilimų heroika kurstė tautos dvasią, teikė motyvų romantinei poezijai, kūrė menininko pranašo mitologiją. Pirmiausia reikėtų prisiminti Adomą Mickevičių: „Pulkininko mirtis“ (Emilijos Pliaterytės žygio išaukštinimas), *Vėlinės* – tekstai, stiprinę tautos savimonę per visą XIX amžių. O XX amžiaus viduryje Laurynas Stuoka-Gucevičius, menininkas sukilėlis, atgyja Juditos Vaičiūnaitės, Justino Marcinkevičiaus kūryboje.

Bet lygia greta matome ir kitokią laikyseną – Motiejaus Valančiaus opozicija, ypač jaunystės laikais, priespaudai ne mažesnė negu sukilėlių. Nežinia, kiek jis orientavosi politinėje Vilniaus situacijoje ir

---

¹ Vytautas Kavolis. *Kultūrinė psichologija*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 8.

atmosferoje, kai atvažiavo studijuoti į Vyriausiąją seminariją 1824 m. rudenį. Buvo ką tik užbaigta filomatų byla, Vilnius dar buvo sukrėstas filomatų areštų ir tremimų, buvo įvykę tai, kas teikė medžiagos A. Mickevičiaus *Vėlinių* III daliai – jos antiimperiniam protestui ir maištingajai Konrado improvizacijai, o jų autorius jau buvo tremiamas į Rusijos imperijos tolimąsias gubernijas. Kai Valančius baigė seminariją 1828 m. birželį, Vilniuje vyko gedulingos pamaldos paminėti penkmečiui nuo filomatų bylos pradžios, virtusios visuomenės demonstracija. O kai jis atvyko iš Kražių į Vilnių dėstyti Dvasinėje akademijoje (1840), kuri buvo uždarytojo universiteto išlikęs fragmentas, vos metai buvo praėję po slaptos priešvyriausybinės organizacijos vadovo Simono Konarskio sušaudymo. Valančiaus jaunystę gaubė politinės reakcijos tamsa. Nuo studijų metų, nuo akademinės karjeros pradžios jis akis akin susidūrė su priešišku ir žiauriu imperijos veidu. Jis galėjo viso to visiškai sąmoningai ir nesuvokti, tačiau bendroji politinė atmosfera vienaip ar kitaip darė jam poveikį.

Su jaunystės metais susijęs dar vienas idėjų ir interesų motyvas, kuris jau tikrai sąmoningai grindė priešimperinį nusistatymą. Vyriausioje seminarijoje buvo skaitomi biblistikos, biblinės archeologijos kursai (prof. M. Bobrowskis), užsimezgė orientalistikos mokslai. Tai iš dalies sąlygojo dėmesys Rytų krikščionybei ir unitams. Unitų klierikai čia studijavo drauge su katalikais. Valančiui jie visada buvo artimi ir svarbūs.

Baigęs seminariją, jis buvo paskirtas Mozyriaus apskritinės mokyklos kapelionu. 1831 metų sukilimas čia jo beveik nepalietė – Mozyrius buvo sukilimo įvykių pakraštyje ir mažai juntamas (priešingai negu Valančiaus gimtosiose Salantų apylinkėse, kuriose lankėsi per atostogas). Bet Mozyriuje buvo unitų vertimo į stačiatikybę epicentras. Čia vyko žiauriausios valstiečių egzekucijos (plakimai iki mirties), valdžios skatinama dvasininkijos demoralizacija ir degradacija. Valančius akivaizdžiai matė, kaip imperija siekia religinio valstybės vientisumo. Jis su baime galvojo, kad susidorojus su unitais ateis katalikų eilė. Šitai teikė politiniam jo nusistatymui tvirtumo ir nepalenkiamumo.

Teisybė, tapęs vyskupu (1850), jis į atvirą konfliktą su valdžia nėjo, ieškojo *modus vivendi** ir buvo laikomas lojaliu. Artėjančiam sukilimui Valančius nepritarė, nes manė, kad valstiečiams jis nieko gero neduosiąs. Atsidūręs tarp kūjo ir priekalo (valdžios ir sukilėlių) ieškojo kompromisų, nusileisdavo spaudimui, stengėsi elgtis taip, kad kuo mažiausiai nukentėtų Bažnyčia ir žmonės. Ir tik posukiliminiu laikotarpiu jo opozicija tapo atvira, nors ir dabar jo taktikai netrūko lankstumo. Bažnyčios istorikas pasakoja tokį būdingą epizodą. Vilniaus Šv. Rapolo bažnyčios klebonas St. Petravičius per Švč. Marijos Apreiškimo šventę pasakė karštą pamokslą prieš valdžiai pataikaujantį vyskupą Žilinskį ir jo draugus, suplėšė ir sudegino rusišką ritualo egzempliorių ir tuojau pat buvo suimtas ir išvežtas į Archangelską. O vyskupas Valančius, Kaune oficialiu keliu per Kolegiją gavęs tų pačių ritualų siuntą, liepė ją padėti į archyvą, kad apie ją vyskupijoje niekas nebūtų nė girdėjęs, ir toliau pridėtinėse pamaldose vartojo lietuvių ir latvių kalbas. Iš vyskupo Borovskio pareikalavus vykdyti „ukazą“ (pridėtinėse pamaldose vartoti rusų kalbą), šis atsisakė ir buvo suimtas, išvežtas į Permę².

Bet susidūręs akis akin su valdžia, Valančius laikėsi kietai. Kai jį išsikvietė Kauno gubernatorius (nebe pirmą ir nebe antrą kartą) ir grasindamas kalbėjo, jog valdžiai esą gerai žinoma, kad jis, vyskupas, kurstąs krašte nepaklusnumą, rašąs ir platinąs priešvyriausybinis raštus, remiąs už dalyvavimą sukilime ištremtus kunigus, Valančius jam atkirto: „Tai suimkit mane ir išvežkit! Aš senas ir mirties nebijau.“³ Bet neišvežė, nes bijojo, kad nekiltų valstiečių sukilimas, dar aršesnis už ką tik pasibaigusį bajoriškąjį.

Posukiliminiais metais parašyti visi Valančiaus apologetiniai diskusiniai raštai, kuriuos galima vadinti ir religine politine publicistika. Mažomis knygelėmis jie sklido po Lietuvą ir buvo itin Rusijos valdžios persekiojami (*Apie sielvartus Bažnyčios šventos, Perspėjimas apie šventą vierą, Prajautimas* ir kt.).

* *Modus vivendi* (lot.) – susitarimas, sugyvenimo būdas. (Red.)

² A. Boudou. *Stolica święta a Rosja*, Kraków, 1928–1930, t. II, p. 443.

³ Plg. V. Merksys. *Motiejus Valančius*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 565.

Valančius čia išdėsto požiūrį į bažnytinės ir pasaulietinės valdžios santykius, gina Bažnyčios suverenumą, tikėjimo dalykų pirmenybę ir tuo pagrindžia labai svarbius rezistencijos aspektus visai pusei šimtmečio, jis įsakmiai ragina katalikus laikytis šių nuostatų, kuriuos vėliau buvo nesunku perkelti ir į tautinę plotmę. Taip Valančius parengė ir moraliai sutvirtino valstiečių tautą atgimimo sąjūdžiui, padarė ją atsparią imperijos prievartos politikai. Pirmą kartą lietuviškas žodis taip įtaigiai ir svariai formulavo politinę programą. Tolesnis žingsnis jau buvo tik Vinco Kudirkos publicistika, kitomis aplinkybėmis po trisdešimties metų skelbusi tokį pat nesutaikomą pasipriešinimą imperijai. O jeigu dar pridursime, kad Valančius organizavo uždraustų lietuviškų leidinių spausdinimą Prūsijoje, sutelkė pirmąjį knygnešių tinklą, taigi tapo knygnešystės pradininku, matysime, jog tai jis buvo „draudžiamąjo laiko“ pirmasis strategas.

Racionali Valančiaus politinė veikla buvo jo racionalios prigimties vaisius, tačiau šią prigimtį formavo ir gludino epochos tam tikros idėjinės nuostatos. Kalbėjome apie amžiaus įtampas tarp Apšvietos ir Romantizmo. Valančiaus politika pragmatizmu ir racionalumu buvo, be abejonės, artima Apšvietai ir siejosi su giminingomis pozityvizmo epochos nuostatomis.

Lietuvoje Apšvietos ir Romantizmo įtampa ryškiausiai koncentravosi Vilniaus universitete, kuris susiformavo kaip senosios Akademijos atsinaujinimo ir modernizavimosi žingsnis ir kurio intelektualinės veiklos turinį lėmė minėtos filosofijos ir literatūros orientacijos.

M. Valančius, Vyriausiosios seminarijos, tiesą sakant, Universiteto teologijos fakulteto auklėtinis, buvo Apšvietos žmogus – ir išsilavinimu, ir savo prigimties struktūra, ir polinkiais. Jis priklauso Apšvietos krikščioniškajai, tikriausiai – katalikiškajai linkmei, kaip Donelaitis protestantiškajai. Ši linkmė nėra mūsų kultūrologijoje specialiai išskirta ir aptarta. Apšvieta suvokiama kaip racionalistinė ir laisvamaniška epocha, nesiejama su krikščioniškomis vertybėmis. Teisybė, aptartos yra iškilios I. Masalskio, J. A. Giedraičio figūros, bet aristokratišku gyvenimo stiliumi, estetinėmis (estetistinėmis?) aspiracijomis jos yra pakankamai svetimos Valančiaus tikram ir nuosekliam demokratiškumui.

Lietuvos vyriausiojoje seminarijoje Valančius gyveno Apšvietos dvasia, klausė atitinkamos krypties teologijos kursą. J. Chodanis, J. Skydelis buvo jo profesoriai. Kai kurių dalykų klausė drauge su studentais pasauliečiais, tad galėjo turėti ryšių su tuo, kuo gyveno visas universitetas. Bet buvo dalykų, kurie jį atribojo nuo universiteto intelektualiniame gyvenime besiskleidžiančio romantizmo. Jaunimo entuziazmą kėlė jauno filosofijos profesoriaus J. Goluchowskio (Goluchovskio) paskaitos, – jis dėstė Hegelį ir Schellingą (Šelingą), bet 1824 m. rugpjūtį buvo atleistas. Valančiaus filosofijos dėstytojas (ir seminarijos dvasios tėvas) buvo Angelas Daugirdas, anot Romo Plečkaičio, subtilus filosofas, bet jau blėstančio Apšvietos amžiaus idėjų reiškęjas, griežtas Kanto kritikas. Klierikai buvo saugomi nuo revoliucinių nuostatų, kurias galėjo įkvėpti Karaliaučiaus išminčiaus idėjos ir religijos, ir etikos srityse. Tad ir čia buvo barjeras, skiriantis Valančių nuo romantizmo, nors dar tvirtesnis kilo iš jo paties prigimties, kurioje nebuvo nieko romantiška – jausminga, svajinga, iracionalu.

Susiformavęs Apšvietos žmogus matomas Mozyriaus laikų užrašuose „Mano laisvalaikio darbai“ („Moje zabawy“) 1828–1830 m.⁴ Daugiausia tai lenkiški pamokslai, būdingi epochos homiletikai* – blaivūs ir racionalūs, be religinio misticizmo ir egzaltacijos. Viena būdingiausių temų – apie prietarų nesuderinamumą su tikėjimu. Viename pamoksle (verstame iš vokiečių kalbos) apgailėstaujama, kad netgi tarp apsišvietusių žmonių esama tokių, kurie negalį atsikratyti vaikystėje girdėtų pasakų ir fantazijų, tikėjimo sapnais, nors iš tikrųjų nebūna jokių pranašiškų sapnų. Tie prietarai – iš dalies pagoniškų laikų liekanos, iš dalies ligotų silpnapročių fantazijos ir haliucinacijos. Gėda esą visu tuo tikėti: juk praėjo tamsybės ir neapsišvietimo laikai, tad netinką kankinti save prasimanymais ir baisybėmis, gąsdinti jomis vaikus (p. 63–72).

⁴ Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraštynas (LLTIR, f. 1 (SD, 179)).

* Homiletika – mokslas apie pamokslų esmę, turinį, rengimą ir skaitymą. (Red.)

Kitokie prietariai esą susiję su šventųjų, relikvijų ir paveikslų garbinimu. Gerbti visa tai pridera, bet ne pagoniška. Šventieji esą tarpininkai ir užtarėjai, bet nederą jais pasitikėti labiau negu Dievu. Į relikvijas, paveikslus žiūrėtina kaip į brangių mirusiųjų atminimą, o ne kaip į garbinimo objektą. Klysta tie, kurie maną, jog kai kurių vienuolių šv. Agotos dieną pašventinti kryželiai ir raišteliai gelbstį nuo perkūnijos ir žaibo, kad raišteliai, šv. Jurgio dieną tų pačių vienuolių pašventinti ir galvijams ant kaklo užrišti, apsaugą juos nuo vilkų; kad šv. Pranciškaus juosta, kurią naujokas neskalbtą visus metus dėvėjo, padedanti laimingai gimdyti. Taip pat neteisinga šiam reikalui naudoti stulą. Arba skambinti „laimingos mirties“ varpeliu, norint nubaidyti piktas dvasias, nors tokius papročius kartais net palaiką mažiau apsišvietę dvasiškiei. Itin atsargiai reikią elgtis su relikvijomis, pirmiausia įsitikinti, ar jos tikros. Daug pramanytų, melagingų relikvijų iškelta ypač XII–XIV amžiuje, didžiausio, kaip sako pamokslininkas, tamsumo laikais. Apskritai geriausiai pagerbsime šventuosius ne jų relikvijas garbindami, o sekdami jų dorybėmis (p. 73–80).

Praktinio moralizuojančio pobūdžio pamokslų kontekste išsiskiria „Grigorijaus Nazianziečio kalba, pasakyta Tėvui ir susirinkusiai liaudžiai, perimant vyskupystės valdžią“, versta iš graikų kalbos į lenkų. Nenurodyta, kad tai pasakymo pamokslo tekstas (kitur dažniausiai nurodoma, kada ir kokioje bažnyčioje kalbėta). Čia aptariama kunigystės esmė ir paskirtis. Galimas dalykas, kad tekstas Valančiui asmeniškai svarbus – gal ne vien prasme, bet ir poetiškumu: „Dvasia mane skatina, kad stovėčiau tarpe jūsų ir tarnaučiau viešajam gėriui, o padėdamas kitiems, padėčiau pats sau. Dievo šlovę kad platinčiau, tikinčią liaudį Dievop vesčiau ir šventą tautą, kunigišką karalystę įsteigčiau. Kaip visas sodas yra gražesnis negu vienas medis ir visas dangus su savo šviesuliais negu viena žvaigždė, taip gražesnė yra visa Bažnyčia, gerai sutvarkyta, negu vienas žmogus, ištikimai atliekantis savo pareigą. Dėl to prieš akis reikia turėti ne tik savo gėrį, bet ir kitų naudą“ (p. 47).

Netikėtas sąskambis: Alfonsas Nyka-Niliūnas, manęs, kad Valančiaus „raštų analizė galėtų atskleisti naujus akiračius ir pažadinti per daug dažnais atvejais miegantį stiliaus jutimo instinktą“⁵, taip nusako savo santykį su autorium, kurį Valančius jaunystėje yra pasirinkęs: „Mane vis labiau žavi helenistinis ir posthelenistinis laikotarpis – Efrema, Grigorijaus Nazianziečio ir Jeronimo epocha, jos vienalytis, dar nesuskaldytas žmogus visoje savo aistrų, abejonių ir tikėjimo didybėje.

Civilizacijos agonija ir viduramžių pastoralės pradžia, kuri taip aiškiai jaučiama, nors ir nepasakyta, Markaus Aurelijaus *Meditacijose*. Žolė ant stogų, išminčiai dykumose, medžiai tarp kolonų ir tie bukoliški peizažai su besiganančiomis bandomis, kurių piemenys nebežino, kam tie akmenys ir griūvantys portikai priklausė.“⁶

Tarp pamokslų Valančiaus nusirašyta keletas poezijos posmų iš ryškiausių lenkų Apšvietos autorių Ignaco Krasickio ir Edmundo Dmochowskio (Dmochovskio). Visi pašaipūs, satyrinio pobūdžio, turį ir sąmojo, žaismingumo. Tikriausiai verta pacituoti visus, nes tai vieninteliai grožiniai tekstai, kalbą apie Valančiaus literatūrinį skonį. Bet taip pat teikia labai įdomių įžvalgų į jo pažiūrų ir interesų sferą: dėmesį žemdirbių gerovės fiziokratinei* problematikai⁷, švietėjiško antiklerikalizmo**, priešiško vienuoliams momentai⁸, nuovoka, jog reikia naujo dvasininkų modelio.

I. Krasickio epigramos yra šios:

⁵ Nyka-Niliūnas. *Temos ir variacijos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 428.

⁶ A. Nyka-Niliūnas. *Dienoraščių fragmentai, 1938–1970*, Chicago, 1999, p. 343–344.

* Fiziokratizmas – klasikinės politinės ekonomijos kryptis; ekonomikos tyrimus iš cirkuliacijos sferos perkėlė į gamybos sferą, žemę ir žemdirbystę laikė vieninteliu turto šaltiniu, o žemės ūkio darbą – vieninteliu gamybiniu darbu. (Red.)

⁷ M. Lukšienė. *Demokratinio ugdymo mintis*, V: Mokslas, 1985, p. 44.

** Antiklerikalizmas – priešiškas klerikalizmui, siekiančiam stiprinti bažnyčių ir dvasininkų vaidmenį visuomeniniame, politiniame ir kultūriniame gyvenime, nesutikimas su tuo. (Red.)

⁸ Ten pat, p. 42.

1. Žona. Dobry towar, a ja go choćbym mógł nie kupić.
Wiesz dlaczego? Agnieszki kiedy nie złe, głupie.

2. Dziwiłam się:
Bardziej jednak niż strukturze,
Iż ksiądz opat śpiewał w chórze.

Pastaba. Krasickis, būdamas Sieciechove, apžiūrinėjo Boleslovo Narsiojo pastatydintą kunigų benediktinų bažnyčią ir užtiko opatą Leonardą Prokopovičių ant viškų.

3. Toks, Krasickio manymu, turėtų būti užrašas karčemose:
Przejeżdżającym ku szkodzie,
Panu, żydom ku wygodzie.

4. Bo też, czyli na ziemi jest zakącik jaki,
Gdzieby się tak, jak u nas, dała bieda w znaki.
Ziemia co była naszą, sąsiady bogacie,
Znosniej to, gdy się trzęsie, niż gdy się utracie.

5. Wszak i Seneka, mędrzec zachwalony,
Wielbil ubóstwo, a kradł miliony.
Jest to powszechnym na świecie okrzykiem:
Kto raz obiecał, ten został dłużnikiem.

6. Każdy to czynie, co zyskowi sprzyja:
Ksiądz ludzie grzebie, doktor zabija.⁹
(Ed. Dmochowski)

Jauno Vyriausiosios seminarijos absolvento literatūriniai interesai, matyt, iš tikrųjų apsiribojo šviečiamojo klasicizmo eiliavimais – kiek frivolišku* šyptelėjimu, satyriniu brūkštelėjimu, socialinės tikrovės tegul esmine, bet vienintele įžvalga. Jokių literatūrinių refleksijų ar užuominų nėra nė

---

⁹ 1. Žmona. Gera prekė, bet aš ir galėdamas jos nepirkčiau.
Žinai, kodėl? Agnieškos jeigu ne piktos, tai kvailos.
2. Tačiau labiau stebėjau ne pastatu,
o tuo, kad opatas [vienuolyno viršininkas – V. Z.] giedojo chore.
3. Pravažiuojantiems – nuostolis,
Ponui, žydams – pelnas.
4. Ar yra žemėje kitas toks kampilis,
Kur vargas toks akivaizdus, kaip pas mus:
Žemė, kuri buvo mūsų, turtus neša kaimynui,
Lengviau yra, kai ji dreba, negu kai ją prarandi.
5. Vis dėlto ir Seneka, išgirtasis išminčius,
Aukštino neturtą, o vogė milijonus.
Pasaulyje tai visuotinai galiojantis dėsnis:
Kas pažadėjo, tas jau tapo skolininku.
6. Kiekvienas daro tai, kas jam pelninga:
Kunigas žmones laidoja, o daktaras nužudo.

* Frivoliškas – lengvabūdiškas. (Red.)

vėlesniuose užrašuose. M. Valančiaus literatūrinę orientaciją rodo tik jo paties kūryba, iš kurios matyti, kad talento prigimtis buvo imli žodžio ekspresijai, konkretumui ir vaizdingumui. Jis turėjo labai gyvą humoro jausmą, komizmo pagavą. Visa tai atsiskleidė jau senatvės metais parašytoje prozoje, kur komiškais potėpiais Valančius pajvairino daugelį charakteristikų ir situacijų. Jo kalba sodri, tranki, jis geba šnekėti linksmai ir taikliai. Net tokią jautrią temą, kaip piršlių sulaukusi mergelė, vaizduoja ne lyrikos, o kiek šiurkštokos ekspresijos spalvomis: „...jėjo raudona, kaip vėžys išvirtas, širdis jos timpt timpt greitai muša, kaip gaidys sparnus, giedoti norėdamas.“ Ir Mozyriaus užrašuose nėra mažiausio ne tik lyrizmo, bet ir sentimentalumo, kuris jaunystėje būtų visiškai natūralus, išskyrus vieną išimtį – aukštą Grigorijaus Nazianziečio poeziją.

Tad gal šitiems dalykams – jausmams ir sentimentams – nebuvo nė progos ar sąlygų prasiskleisti bei pasireikšti Vyriausiosios seminarijos aplinkumoje, gal joje be išlygų viešpatavo racionali, sausoka Apšvieta?

Literatūrinis gyvenimas čia nebuvo intensyvus, greičiau jo apskritai nebuvo, bet asmeniniuose, privačiuose santykiuose prasiverždavo meninės aspiracijos bei ambicijos, ir visa tai anaipol netilpo racionalumo rėmuose, o greičiau priminė „Sturm und Drang“ aistras. Tomas Dobševičius, Valančiaus bendramokslis, tik keletu metų jaunesnis, savo atsiminimuose¹⁰ pasakoja tokią istoriją. Ji siejasi su Ignacu Hołowińskiu (Holovinskiu), suvaidinusi gana žymų vaidmenį M. Valančiaus gyvenime.

I. Hołowińskis pradėjo studijuoti Vyriausiojoje seminarijoje dviem metais vėliau už Valančių, tad jiedu pasižino dar studijų metais. Kilęs iš skurdžios aštuonių vaikų šeimos, užaugintas motinos našlės, kurią labai gerbė, vėliau aprašė jos gyvenimą (kai kas manė, veikiausiai be pagrindo, kad Valančiaus pagarba motinai nusižiūrėta iš Hołowińskio). Hołowińskis greitai padarė puikią bažnytinę karjerą (tapo vyskupu, arkivyskupu, Peterburgo dvasinės akademijos rektorium). Jau minėtas Bažnyčios istorikas jį taip apibūdina: „Amžininkai žavėjosi jo nepaprasta atmintimi, visapusiška inteligencija bei išlavintu skoniu ir ypatingu jausmų subtilumu. Laisvalaikiu poetas, didis eruditas, o visų pirma rašytojas, kartu garsėjo ir įkvėpto pamokslininko šlove <...>. Buvo žinoma, kad jam labai palankus buvo Nikolajus I <...>, dažnai girdavo jauną rektorių, kurį pats buvo paskyręs. Jis puikiai sugyveno su kitatikių departamento direktorium Skripicinu ir apskritai labai toli varė diplomatinį žaidimą. Kaip toli jis čia nuėjo? Galima būtų jį kaltinti nebent tuo, kad naudojosi savo priešininkų metodais. O jų dviveidiškumas buvo besaikis.“¹¹

I. Hołowińskis tapo tarsi koku Valančiaus globėju ar protektorium. Prisiminęs darbštų ir gabų studijų metų kolegą, pakvietė jį dėstyti į Dvasinę akademiją, o vėliau pasiūlė jo kandidatūrą į vyskupus. Yra net manoma, esą Hołowińskis pastūmėjo Valančių į opoziciją Rusijai ir išmokė diplomatijos meno, nors tai vargu ar tikėtina, nes pernelyg skirtingi jų charakteriai ir veikimo būdas. Tai rodo ir abiejų literatūrinis likimas.

Tad grįžkime prie T. Dobševičiaus papasakotos istorijos, kuri klostėsi toje pačioje Vyriausiojoje seminarijoje, tame pačiame dar šiandien stovinčiame pastate Savičiaus ir Bokšto gatvių kampe.

Hołowińskis atvyko studijuoti, kaip sakyta, 1826 m. ir iš karto pasirodė kaip stropus ir gabus studentas. Tačiau jo darbo objektas, pasak T. Dobševičiaus, buvo ne teologijos mokslai: jis mokėsi kalbų, skyrė laiko beletristikai, o labiausiai – poezijai, ypač liaudies. Iš naujų kalbų mokėjo tik vokiečių, dažnai nešiojosi Gessnerio (Gesnerio), Goethe's (Gėtės) ir Schillerio (Šilerio) tomelius. Ir štai toji poezijos meilė vos netapo jam baisios nelaimės priežastimi. Buvo tame kurse klierikas Vroničius, taip pat kliedėjęs poezija. Abu jie nuolatos ką nors rašinėdavę, eiliuodavę, vienas kitam skaitydavę, rodydavę lenkų literatūros ir estetikos profesoriui Leonui Borowskiui. Šis nebuvo greitas girti, tačiau panagrinėjęs Hołowińskio rašinėlius, nurodydavęs jų trūkumus bei ydas, bet ir pagirdavęs, skatindavęs toliau dirbti ir teikęs vilčių, kad jo talentas galys prasiskleisti. O Vroničių dažniausiai peikdavęs ir pagaliau griežtai

¹⁰ T. Dobszewicz. *Wspomnienia z czasów, które przeżyłem*, Kraków, 1883.

¹¹ A. Boudou. *Stolica święta a Rosja*, t. 2, p. 18–19.

pasakęs, kad tas duotų ramybę nedėkingai mūzai ir imtųsi kitokio darbo. Vroničius ėmęs baisiai pavydėti Hołowińskiui. Kartą 1828 m. per atostogas įėjęs Hołowiński kambarį, atsisėdęs šalia ir, tarsi žaisdamas paėmęs jo galvą po pažasčia, nežymiai išsitraukęs iš kišenės peiliuką ir dūręs jam į abi akis. Kai aplinkui stovintys draugai ėmė šaukti iš išgąščio ir pasipiktinimo, Vroničius šaltai ištaręs: „Jūsų poetą padariau Homeru!“, metęs peiliuką žemėn ir išėjęs. Nuplovus kruviną veidą, laimė, paaiškėję, kad sužeisti tebuvę akių vokai ir veidas po akimis.

Užpuolikas buvo pasiūstas į ligoninę ir daugelį metų ten praleido, nugrimzdęs beprotybėje. Hołowiński baigė seminariją, gavo teologijos kandidato, paskum magistro laipsnį. Mėgo svajoti, ypač mąstė ir svajojo apie literatūrinę šlovę, tikėjosi, kad sugrįžęs į savo vyskupiją gaus vietą kapituloje ir, turėdamas padorias pajamas, visiškai atsidės literatūrai.

Tolesnis gyvenimas panašiai ir susiklostė. Netrukus jis buvo paskirtas Zitomiro gimnazijos kapelionu. Čia ėmė stropiai mokytis prancūzų ir anglų kalbų, pradėjo versti į lenkų kalbą Šekspyrą. Greitai buvo paskirtas Zitomiro kapitulos kanauninku. Netrukus atsivėrė durys į Kijevo universitetą, kur tapo katalikų teologijos profesorium (1837). Čia suspindo kaip talentingas lektorius ir pamokslininkas. Šalia tarnybinių pareigų su įkarščiu darbavosi literatūros dirvoje, spausdino legendas ir smulkesnius kūrinius Kefaliński (Kefalinski) slapyvardžiu. Toliau vertė Šekspyrą. Kaip nurodo kultūros istorikas J. Bieliński (Bielinski)¹², vertimai buvo blankūs ir jokios įtakos visuomenei neturėjo, bet vietos literatūriniam gyvenime buvo reikšmingi. Kijeve susitelkė literatų būrelis (Henryk Rzewuski (Henrykas Ževuskis), Michał Grabowski (Michalas Grabovskis), Korzeniewski (Koženevskis), Daniłowicz (Danilovičius), Jakubowicz (Jakubovičius), Świdziński (Svidzinskis)), dažnai lankydavosi Kraszewskis (Kraševskis), aktyvus dalyvis buvo ir Hołowiński. Čia viešpatavo tarpusavio gyrimo ir šlovinimo dvasia (Kefaliński Šekspyro vertimai įtaigumu pranoksta A. Mickevičiaus bandymus). Tai buvo regioninio romantizmo reiškinys, konservatyvių visuomeninių pažiūrų, save aristokratais laikančių žmonių sambūris. Juos smarkiai puolė demokratinės krypties jaunimo laikraštis *Gwiazda Kijowska* (*Kijevo žvaigždė*). Kai valdžia pastarąjį uždarė, buvo kaltinamas taip pat ir Hołowiński, demokratai jį pikta užsi puolė.

Visa tai patraukė Kijevo generalgubernatoriaus Bibikovo dėmesį. Aukštuomenės akyse jis buvo tapęs iškilia figūra. O bažnytinė valdžia žiūrėjo į jį skersomis, ir kai jis kreipėsi į buvusį savo profesorių Vilniaus vyskupą Klungevičių, prašydamas geresnės kanonijos, vyskupas atsakė: „Mielai šitai padaryčiau kanauninkui ir profesoriui Hołowińskiui, bet Kefalińskiui šito padaryti negaliu.“ Šis atsakymas, pasak T. Dobševičiaus, atvėręs Hołowińskiui akis į tai, kaip nederantis kunigui dalykas esąs užsiimti scenine literatūra ir vulgariais juokais, nors jie būtų genialaus Šekspyro. Uždarius Kijevo universitetą (1839), Hołowiński iškeliavo į Šventąją žemę, o grįžęs išleido penkis toms puikių šios piligrimystės aprašymų. Vėliau atsidėjo religinės literatūros kūrimui¹³.

Ši situacija pastūmėjo T. Dobševičių į tam tikras refleksijas apie kunigo literato padėtį: „Turiu čia nutraukti pasakojimą, kad pasakyčiau, ką manau apie dvasininkų luomo asmenų literatūrinius darbus. Kaip ir bet kurioje kitoje veikloje, taip ir literatūrinėje kiekvienas gauna iš Sutvėrėjo atitinkamus gabumus, dėl to ir privalo dirbti toje srityje, kuriai jaučiasi turįs gabumą ir polinkį. Priešindamasis jam suteiktam talentui, nedaug teatneš naudos. Šalia viso to, negalima nebaudžiamam pamiršti, kas dera savajam luomui. Dėl to, negalėdamas pagirti šturkščių konceptų, sunkios ir per prievartą išspausťos Naruszewicziaus [Naruševičiaus] poezijos, atvirai pripažįstu, kad daugiau naudos lenkų tautai atnešė jo išsami istorija ir kiti istoriniai raštai, negu kad būtų atnešę per kietą darbą išspausťi ir per vargą sukurpti teologiniai veikalai, nes jis buvo pašauktas ir gabumais apdovanotas darbui istorijos dirvoje. Panašiai Krasickis daugiau pasitarnavo gimtajai žemei savo genialiomis pasakėčiomis ir sąmojinga satyra, tegu net vienuolių adresu, negu savo blankiais pamokslais, nes Kūrėjas sutvėrė jį poetu. Taigi nežinau, ar

¹² *Uniwersytet Wileński*, t. III, p. 404.

¹³ T. Dobszewicz, min. veik., p. 155–160.

atsirastų nors vienas, net tarp kun. Hołowińskiego šlovintojų, kurie pripažintų jo gabumus poezijai. Jo literatūrinių gabumų tikroji dirva yra proza, ir tik toje dirvoje jis galėjo darbuotis su nauda tautai ir garbe sau.”¹⁴

Tie samprotavimai įdomūs, nes yra iš Valančiaus aplinkos, nors su juo tiesiogiai ir nesusiję. Svarbu, kad kunigo literato problema įžvelgiama. Pripažįstama, kad talentas Sutvėrėjo duotas, kad jis svarbesnis negu specifinė kunigiška veikla (teologinės studijos, pamokslų sakymas), bet, kita vertus, pripažįstamos ribos, kurios kunigystės luomui privalomos ir kuriose literatūros kūryba turi išsitemti. Yra tam tikra etinės sferos erdvė (jeigu jau neliečiame metafizikos), kurioje kunigas ir poetas neišsitenka. Šekspyro vertimai prasilenkia su dvasininkui deramu padorumu. Bene pirmąkart čia nuskamba motyvas, lemtingas lietuvių literatūrai, – ji išplėtos ir išspręs Putino romanas. Pripažįstama, kad kunigo literato situacija yra problemiška, kad jo kūrybinė erdvė siauresnė negu pasauliečio. Valančiui tokia alternatyva niekad nebūvo iškilusi, jo – didakto ir moralisto – talentui ji net neįsivaizduojama.

Analogiškai riba brėžiasi tarp jo ir Hołowińskiego politinės laikysenos.

Kaip minėta, Hołowiński buvo paskirtas Peterburgo dvasinės akademijos rektorium (1842) ir ėmė vadovauti mokymo įstaigai, kurios tikslas buvo atriboti dvasininkiją nuo Romos ir kiek įmanoma pajungti pasaulietinei Rusijos valdžiai. „Nežinau, – rašo T. Dobševičius, – ar naujasis rektorius suprato dviprasmišką (*falszywe*) savo padėtį, tik žinau, kad rektorystę priėmė mielu noru ir vėliau, pasitikėdamas savo lankstumu, tikėjosi viską pakreipti Bažnyčios labui.“ Katalikų Bažnyčia tais metais patyrė sunkių smūgių, o pagrindinis jų autorius buvo Kitatikių departamento direktorius Skripicinas, su kuriuo Hołowińskiui teko artimai kontaktuoti. „Charakterio lankstumu jis Skripicinui labai patiko, jų tarpusavio pasitikėjimas ir artimumas pasiekė tokį laipsnį, kad vienas kitą vadino bičiuliu, nors iš tikrųjų turbūt vienas kitą niekino. Kunigas rektorius, kad neišduotų savo jausmų, viešuose pareiškimuose ir kalbose pasiekdavo kraštutinį nusižeminimą ir kone visiškai išsižadėdavo savo principų. Tai žeidė tiesių pažiūrų (*dobrze myślących*) žmones, tačiau daugelis, atsižvelgdami į aplinkybes, manė, kad Hołowińskiego elgesys sąlygojamas būtinybės ir jo metodas esąs toks, kokio reikia.”¹⁵

Valančius į visa tai žiūrėjo pakankamai kritiškai. Savo užrašuose 1843 m. rašė: „Dvasinės akademijos alumnams pasiūlyta įvesti Ustrialovo istorijos vadovėlį, kuris atvirai kalba prieš Uniją [bažnytinę – V. Z.], katalikybę, tačiau Akademijos vadovybė sutiko jį įvesti. Akademijos taryboje posėdžiavo rektorius Hołowiński, inspektorius Lipskis, Mykolas Kutorha ir Nikitenko. Iki šiol Kutorha paskaitose kalbėjo prieš popiežių ir prieš visas katalikų nuostatas, tad ką darys dabar, įvedus klasikinį Autorių? Rektorius, visa tai žinodamas ir matydamas, tyli. Keista, kad vyskupai siunčia jaunuomenę į šią akademiją.”¹⁶ Pablogėjus sveikatai, Valančius 1844 m. sugrįžo į Žemaičius ir tapo Varnių kunigų seminarijos rektorium. Neatrodė, kad Hołowińskiego politikavimo stilius Valančiui būtų atrodęs priimtinas ir kad jis tokiu keliu būtų kada ėjęs. Niekas iš amžininkų jo charakteryje neįžvelgė panašiai laikysenai prielaidų, ir jo „realinė politika“ niekad nebūvo panašiai interpretuojama.

Rektoriavimo metai buvo Hołowińskiui ir labai aktyvios literatūrinės veiklos laikas. Vilniuje išėjo bent keletas knygų: 1844 m. pasirodė *Teka rozmaitości (Jvairyenybių aplankas)*, kurią sudarė „Mano motinos gyvenimas“, apsakymas „Apleistas vienuolynas ir kunigas kapucinas“ („Opuszczony klasztor i ksiądz kapucyn“), „Vakaras kaime“ („Wieczór na wsi“) – tai dviejų jaunuolių dialogas apie žmogaus laimę, tikėjimą, civilizaciją ir mokslą, kiek primenantis „Pasikalbėjimą Giesminyko su Lietuva“, o vienas fragmentas labai artimas Maironio „Išnyksiu kaip dūmas“. Dar – pasakojimas apie šventąsias Perpetuą, Felicitą, šv. Teresę; esėjiniai svarstymai apie filosofijos metodą, apie sokratinės ir stoikų filosofijos esmę. 1848 m. išėina Zegotos Kostrowco (Kostrovco) raštų (*Pisma Żegoty Kostrowca*) du tomai. Pirmajame yra

¹⁴ T. Dobszewicz, min. veik., p. 160–161.

¹⁵ T. Dobszewicz, min. veik., p. 161.

¹⁶ Rozmaite wiadomości zebrane przez ksiądz Macieja Wołonczewskiego (1839–1873). – MABRS f. 98, b. 1187, l. 184.

penkios legendos, antrajame – vertimai iš ankstyvųjų krikščionybės mistikų poezijos ir esė „Apie filosofijos santykį su religija ir mūsų civilizacija“, kurioje siekiama aptarti krikščioniškos filosofijos esmę ir polemizuojama su kitomis filosofijos kryptimis – racionalizmu ir vokiečių idealizmu. Nežinia, ar su šiais leidiniais bus susipažinęs Valančius, bent jo užrašuose apie kolegos ir viršininko literatūrinę veiklą nieko nėra. Sunku įsivaizduoti, kad visa tai būtų koku nors atžvilgiu Valančių veikę – jo rašymo pobūdis yra perdėm kitoks, nė kiek nepaveiktas epigoniško romantizmo. Vadinas, nors artimiausia aplinka ir teikė jam literatūrinę alternatyvą, jis rinkosi kelią, į kurį kreipė vientisa ir blaivi jo paties prigimtis. Atrodo, galima teigti, kad Valančiaus pozicija minėtose XIX a. vidurio alternatyvose yra pakankamai vienareikšmė.

Bet jeigu dabar pakeistume žiūrėjimo perspektyvą ir matytume ne paties Valančiaus apsisprendimus, o tai, kaip jis yra pasirenkamas kitų, kaip tampa nuo jo paties nebe priklausanti literatūrine tradicija, pamatytume, kad čia pasirinkimų spektras platesnis ir įvairesnis – M. Valančių absorbuoja įvairaus tipo literatūra, jis sudomina ir apvaisina tai, kas jam pačiam nėra būdinga. Jo poveikis pasireiškia skirtingose literatūros sklaidos sferose – kitokiose negu jo paties estetikose (romantizmo, ekspresionizmo), kituose literatūros žanruose (poezijoje).

Dar gyvendamas tampa ir alternatyva lietuviškajam romantizmui, ir kartu – jo skatintojas ir palaikytojas.

Alternatyva jis yra Daukantui, kurio istoriografija ir metodu, ir stiliumi yra priešybė *Žemaičių vyskupystei*: patetiškas Daukanto kalbėjimas, kurias senosios Lietuvos mitologija, ir blaivus Valančiaus dalykiškumas, kur kas siauresnio objekto, stebimo ramiu, bet susidomėjusiu žvilgsniu, pasirinkimas, gyvenimo patirties padiktuotas įvykių ir poelgių vertinimas („Katalikiškojo objektyvumo tradicijos pradžia“, – V. Kavolis). Ši pirmoji lietuviškai parašyta Lietuvos švietimo, mokyklų istorija, beje, paremta Edukacinės komisijos pedagogine linkme, – tai dar vienas ryšys su Apšvieta ir Vilniaus universiteto tradicija.

Su ja siejasi ir dėmesys liaudies kūrybai, tautosakai. Valančius kaip ir pratęsias, papildo S. Daukanto, S. Stanevičiaus darbus. Tik būdinga skirtybė: Stanevičius, Daukantas išleidžia liaudies dainų rinkinius, o Valančius – *Patarles žemaičių*, žanrą, atstovaujantį ne poetiškajam, o racionaliajam liaudies kūrybos pradui. „Tankiai su sėmėga apsilvikiusi vaikščioja tikra išmintis“ – šis aforizmas, paimtas kaip motto *Palangos Juzei*, nusako ir tai, ką Valančius laiko ypač svarbiais dalykais – išmintį, protingumą, racionalumą, požiūrio blaiumą. Ryškėja dvi lietuvių kultūros pusės, kurias taip gražiai po daugelio metų nusakys Vaižgantas *Vaduvų krašte*, vaizduodamas Taučių ir Niaurų šeimas: romantinį polėkį ir impulsyvumą, viena vertus, ir blaivų intelektą bei minties discipliną, kita vertus. Ta antroji ir yra Valančius.

Kitoks Valančiaus santykis su vėlesne romantinės linkmės literatūra – Antanu Baranausku, Maironiu, tuo pačiu Vaižgantu. Kad ir ką pavadintume Valančiaus antiromantiškumu, jis arba teikė impulsų romantinio tipo poezijai, arba kitaip inspiravo romantinio pobūdžio kūrybą.

Žemaičio ir racionalisto Valančiaus globojamas pirmuosius žingsnius literatūroje žengė Antanas Baranauskas – anykštėnas, Rytų Lietuvos dvasios ir tarmės poetas. Į Varnių seminariją jam įstoti padėjo Karolinos Praniauskaitės brolis kun. Otonas Praniauskas, Valančiaus sekretorius. Jauną gabų klieriką vyskupas pastebėjo tuoj pat ir neišleido iš akių. Pavedė jam parašyti giesmių savo rengiamam giesmynui ir įdėjo į jį *Artojų giesmes šventas*, pažymėjęs, kad jas parašė klierikas Antanas Baranauskas. *Kelionėje Petaburkan* (1858–1859) skamba pasipriešinimo imperijai motyvai, identiški tiems, kurie skambės Valančiaus poleminiuose raštuose. Atrodo, tarsi A. Baranauskas būtų nujautęs spaudos persekiojimo laikus („Anei rašto, anei druko mums turėt neduoda...“), bet iš tikrųjų šie protesto motyvai remiasi varniškės Valančiaus aplinkos realijomis dar ikisukiliminiais metais: čia buvo gyvi represijos po 1831 metų sukilimo prisiminimai (kaip ir Karolinos Praniauskaitės šeimoje), čia ką tik buvo užgniauzta lietuviško laikraščio idėja: Lauryno Ivinskio *Aitvaro* (1857), paskui Mikalojaus Akelaičio *Pakeleivingo*

(1859). „Tie įvykiai buvo skaudžiai komentuojami lietuvių šviesuomenės.“¹⁷ Su Valančiaus blaivybės akcija siejasi stambiausias A. Baranausko kūrinys „Dievo rykštė ir malonė“ (1859), taip pat „Giesmė padėkavonės už blaivystę“ (1868). Grįžusį iš studijų Vakarų Europoje į Peterburgą Valančius pasveikino laišku, kuriame rašė: „Bijau tikrai dviejų dalykų: kad nuo darbo pertekliaus neprarastum sveikatos ir kad būdamas užsiėmęs aukštesniais reikalais, nepamirštum Lietuvos...“ A. Baranauskas parašė eilių Valančiaus vardinėms ir pasakė atsisveikinimo kalbą prie jo kapo. Žodžiu, literatūrinis Baranausko likimas nemaža dalimi priklauso ir nuo Valančiaus suformuotos aplinkos, ir nuo jo asmens tiesioginio poveikio.

Kitoks su Valančium yra Maironio ryšys – jau vien dėl to, jog priklausė daug jaunesnei kartai. Bet sąlyčio būta netgi asmeninio. Su didžiuoju vyskupu pasižinojo būsimo poeto tėvas Aleksandras Mačiulis. Jis mažąjį Jonuką buvo nuvežęs į Kauną, kad vyskupas jam drauge su kitais kaimo vaikais suteiktų Sutvirtinimo sakramentą. Šią „istorinio susitikimo“ sceną Vaižgantas perėmė iš savo auklės Onutės Palkevičiūtės pasakojimų: kaip su kitais vaikais atvestas į Vyskupo salę ir pašauktas „pribėga drąsiai ir užsigula vyskupui ant kelių. Vyskupui Motiejui tai patinka. Imasi sau jį ant kelių, savo nosine nušluosto jam noselę ir ima šnekinti...“

Jau po daugelio metų Maironio eilėraštyje „Oi neverk, matušėle“ yra įlydytas Valančiui artimas motyvas:

Ten už upių plačių žiba mūsų pulkai:
Jie mylimą Lietuvą gina;
Kam nusviro galva, tam Dangaus angelai
Vainiką iš diemantų pina.

Panašiai Valančius skelbė kovotojų už tikėjimą garbę: „...po kančių galėsite be skaistyklos į dangų įeiti, jogiai paliksite šventi kentėtojai. O jūsų kūnus, užmuštus už tikėjimą, nors maskoliai į balą įmestų, ateinančios giminės ieškos ir paguldys bažnyčiose po altoriais, kaip kūnus šventųjų Dievo.“¹⁸ Tik Maironis Valančiaus skelbtą šventųjų tikėjimo kankinių garbę perkėlė į tėvynės gynėjų garbę.

Dar reikėtų pridurti, jog iš Valančiaus perimtos ir priešininkų smerkimo formulės („...tie, kurie pas mus atvažiavo, yra tikrai girtuokliai, vagys ir galvažudžiai, įvairūs viršininkai, užvis žemesnieji, yra tokie pat. Dėl ko tai? Dėl to, kad nieko nemokomi, neturi nė jokio tikėjimo, nemoka nei poterių, nei įsakymų, sugeba tikrai įkypai žegnotis, labai gražiai kinkuoti“)¹⁹.

Ir šis XIX a. vidurio rusų valdininkų smerkimas transponuojamas kartais į piktas pasaulėžiūrinių priešininkų charakteristikas. Toną ir leksiką perėmė *Apžvalga*, kovodama prieš liberalią pasaulietinę inteligentiją (visų pirmausia *Varpą*), iš jos ir ankstyvasis Maironis, vienoje eilutėje kartais suplakdamas „bedievius, vagis, paleistuvius“, tarsi atmeta netikinčiojo arba religinio indiferento* etinio vertingumo galimybę. Bet tai jau, žinoma, ne Valančiaus ir ne jo epochos problema. Ta proga galima paliesti ir kai ką Lietuvos disidentų spaudoje („ateistai, tat girtuokliai ir paleistuviai“²⁰, – iš Vyt. Kavolio laiško Z. Rekašiui).

Literatūrinė giminystė sieja Valančių ir su neoromantiku Vaižgantu. Jo tas pats iš gilumos einantis demokratiškumas, veiklus atsidavimas savo kraštui ir jo žmonėms, savo įsitikinimų ir principų gynimas, o kartu atvirumas ir artumas būties konkretybei, pozityvi, gyvenimą teigianti pasaulėžiūra, meilė sodžiaus žmogui, vaikui, gyvūnui. Tumas rūpinosi Valančiaus rašytiniu palikimu, dar klierikas tvarkė Valančiaus

¹⁷ Antanas Baranauskas. *Rinktinė*, V: Baltos lankos, 1994, p. 336. Reginos Mikšytės komentarai.

¹⁸ Motiejus Valančius. *Maskoliams katalikus persekiojant*. Surinko ir paaiškino doc. J. Tumas, Kaunas, 1929, p. 46.

¹⁹ Ten pat, p. 48.

* Indiferentas – čia: žmogus, abejingas tikėjimui. (Red.)

²⁰ *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*, V: Baltos lankos, 2000, p. 407.

giesmių kalbą (drauge su Maironiu), *Tėvynės sarge* skelbė kai ką iš Valančiaus raštų, atskiramis knygomis išleido *Pastabas pačiam sau*, *Maskoliams katalikus persekiojant*, *Blaivybės gromatas*.

Ir abiejų meninis mąstymas kai kuo artimas: tai ir etnografinės medžiagos gausa fiktyviame prozos pasaulyje, ir vaizduosenos ekspresyvumas, ir kai kurie bendri Apšvietos amžiaus tradicijas siekiantys stiliaus ir pasakojimo technikos dalykai²¹. Vaižganto romantinė prigimtis (ir estetinė platforma) buvo praturtinta Valančiaus idėjų ir raiškos.

Akivaizdus Valančiaus tradicijos ryšys su realizmu. Jo didaktiniai apsakymai yra prielaida XIX a. realistinei prozai, visų pirma Žemaitėi. Ir tų apsakymų žanro kanonas, ir jo realizacija Valančiaus kūryboje, ir jų ryšys su tolesne lietuvių literatūros raida yra nuodugniai išanalizuoti ir aptarti daugiausia V. Vanago, A. Zalatoriaus. Bet reikėtų čia atkreipti dėmesį ir į hagiografinę** prozą, kuri yra kontekstas ir teikia papildomų prasmų realistinio pobūdžio pasakojimams. Skirtingi prozos tipai turi bendrą vardiklį – stilių, kalbinę raišką. Šnekamosios kalbos stichija, žodžio sodrumas ir ekspresyvumas būdingi visai Valančiaus prozai. Jis čia pasirodo tarsi Homeras, į vieną plotmę sudėjęs dievų ir žmonių pasaulį. Šventieji tarsi priartėja prie žemaičių žemdirbių. Štai kad ir šita pirmųjų tėvų nuopuolio istorija: „Beregint velnias, į rojų nulėkęs, vinks persivertė į žaltį arba kirminą, įsiritė į užgintą medį.“ Adomas, Ievos sugundytas paragauti užginto vaisiaus, „triaukšt, triaukšt ir kando“. Išvaymas iš rojaus taip nusakytas: „Adomas iš rojaus digs digs, Aniols per kenkles šviks šviks!“ – ir toliau: „Išvaytu pajuto šaltį, verkė ir neturėjo kuo apsilvilti. Susimilęs Viešpats davė aniedviem kailinėlius. Taip Viešpats paliko pirmuoju kriaučium pasaulyje.“

Realistinė proza, savo ruožtu, įgyja metafizinį matmenį. Žemaičių kasdienybės žmonės tampa universalios krikščionių bendruomenės nariais, kaip šventieji tampa žemaičių žemdirbių būties dalininkai, užtarėjai ir pavyzdžiai kasdienybės rūpesčiuose ir sunkumuose. Ši būtis būtų siaura ir uždara, jeigu žmogus joje nebūtų suvokiamas dangaus ir pragaro priešpriešoje. Tiesa, šioji priešprieša nėra tragiška, o pragaro grūnojimai nėra įsąmūsi ir galingi. Valančiaus pasaulis giedras, jis atsigręžęs į dangaus galias. Tai aiškus, be problemų pasaulis, kuriame riba tarp gėrio ir blogio akivaizdi. Dieviškasis dangaus pradas yra šio pasaulio darnos pagrindas, jis sankcionuoja ir pašventina žemdirbio buitį, papročius, santykius.

Tačiau stilius yra ne tik jungtis tarp dviejų Valančiaus prozos pasaulių: jis brėžia liniją, kuri siekia tarsi ir labai tolimas literatūrinės kūrybos sritis. Valančius kartu su Donelaičiu kuria ekspresyvaus stiliaus tradiciją, peršokančią klasikinį realizmą ir sujungiančią baroką su ekspresionizmu. Ši linija tiesiog atveda į *Keturis vėjus* ir pasiekia Kazio Borutos *Jurgio Paketurio klajones*. Toks pat smagus, trunkus pasakojimas, kaip ir *Palangos Juzėje*, tokia pat išraiškinga veiksmažodžių poetika, tik stubinančią jaustukų ir ištiktukų griūtį čia pakeičia prozoje neįprastas rimas, pabrėžiantis teksto dinamiką ir žaismingumą. Dar toliau atsiliepiantis Valančiaus aidas – Marcelijaus Martinaičio nuostabusis „Pasikalbėjimas rogėmis važiuojant pro Varnius“, kur ta pati rupaus žodžio stilistika ir sodžiaus žmonių figūros, pro kurias šviečiasi jų dangiškieji patronai iš *Gyvenimo šventųjų*, ir į estetinę plotmę perkelta didaktika, kur susipina Valančiaus ir Donelaičio balsai.

Stebinantis Valančiaus atgarsis pasiekia Vytauto Mačernio poeziją. Jau ne kartą cituotas A. Nyka-Niliūnas rašė, jog „savo tiesioginiu ir didžiausiu mokytoju Mačernis laikė Valančių. Iš Valančiaus, per Maironį, Putiną ir Kiršą prasidėjo žygis į Vakarus“²² – vaduojantis iš švelnaus ir melodingo neoromantizmo, ieškant tvirtesnio ir nenudėvėto žodžio atramų.

Tad Valančiaus literatūriniai pėdsakai gausūs ir įvairūs, pastebėti ir reflektuoti daugeliu atvejų. Deja, iki šiol jis neįprasmintas mūsų politinės minties tradicijoje, nors yra aiški analogija tarp XIX a. Rusijos

²¹ Plg. Algimantas Radzevičius. *Vaižgantas lietuvių prozos kryžkelėse*, V: Vaga, 1987, P. 95, 111, 312 ir kt.

** Hagiografija – šventųjų gyvenimo aprašymai. (Red.)

²² A. Nyka-Niliūnas. *Temos ir variacijos*, p. 107.

politikos Lietuvoje ir sovietinės okupacijos, tarp 1863 m. posukiliminių represijų ir tarp mūsų pokario būklės. Kolaboravimo, prisitaikymo, kompromisų politikos ir pasipriešinimo, įvairių pasipriešinimo formų pobūdis ir reikšmė Valančiaus laikais ir mūsų amžiuje – tai vis pasvarstymo ir analizės nusipelnantys dalykai. XX a. kartojasi ta pati bekompromisiškumo ir realinės politikos alternatyva, besitęsianti iki šios dienos. Kuri politinė elgsena pasirodė vaisingesnė ir perspektyvesnė? Vienareikšmį atsakymą vargu ar galima surasti, bet manau, kad antiromantinį pasirinkimą galima bent reabilituoti ir pagrįsti.

2000 10 09

Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 12–32.